

כוסמין

בתנ"ך נזכרת 'כֶּסֶםֶת' פעמיים (שמות ט לב; ישעיהו כח כה) כגידול חקלאי, יחד עם חיטה ושעורה וגידולי שדה נוספים.¹ הכוסמין נזכרו במשנה פעמים רבות בהקשרים שונים (פאה ח ה; כלאים א א; חלה א א; פסחים ב ה ועוד רבים). בין השאר נזכרו כמין שעושים ממנו פת, בדרך כלל לצד חיטין ושעורים. נזכרו כמה פעמים בתוספתא (ברכות ד טו; חלה ב ד ועוד). עוד נזכרו בתלמודים פעמים רבות (ירושלמי חלה ד ה"ב; כתובות ג ה"ד ועוד; בבלי עירובין כט ע"א ועוד).

הזיהויים

חיטה דו-גרגרית

■ **חיטה דו-גרגרית, 'אֶמֶר'** (*Triticum dicoccum*) - מין של חיטה, הנחשב לאחד מן האבות הקדומים של החיטה המתורבתת. מוצאה של החיטה הדו-גרגרית באזור הסהר הפורה, והשימוש בה מוכר למן התקופות הקדומות. זנים מבויתים שלה משמשים עד היום בתעשיית המזון. כך כנראה יש להבין את הזיהוי בבבלי, וכך הוא ברנאה"י פ"א, תנה"י והערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ).²

חיטת הספלטה

■ **חיטת הספלטה, כֶּסֶםֶת** (*Triticum spelta*) - מין של חיטה, דומה לחיטה דו-גרגרית. נחשבת היום כמוצר בריאות, בשל האחוז הגבוה

צלם: אלי ליבנה

בקייית הכרשינה

של החלבון והסיבים התזונתיים שהיא מכילה. כך אצל רש"י, ריבמ"ץ, רע"ב ותפא"י,³ וכן בחיבורים נוספים מאירופה.⁴

■ מין קטנית, כנראה מן הסוג **טופח** (*Lathyrus*) או **בקיה** (*Vicia*). כך עולה מן התרגום המקובל של השם הארמי המופיע בבבלי. אצל רנאה"י וכן בפירוש רס"ג לתורה מופיע הזיהוי עם **בקית הכרשינה** (*V. ervilia*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הקטניות. הגדל הן כעשב בר והן כגידול חקלאי למאכל בהמה. בקית הכרשינה שימשה כמאכל אדם רק בדוחק בשל טעמו המר של הזרעים.⁵

עיון

נראה כי באופן טבעי, לאור דברי הבבלי כי הכוסמין הינם 'מין חיטין', זיהו רוב הפרשנים את הכוסמין עם מין של חיטה. לגבי זיהויו המדויק של המין - המסורת המרכזית, שעיקרה במזרח התיכון, מזהה עם חיטה דו-גרגרית, שנחשבת כ'אם החיטה'. כך מופיע גם בתרגום השבעים (שמות ט לב, יחזקאל ד ט).⁶ לצידה קיימת מסורת נוספת, אשכנזית בעיקרה, שמזהה עם חיטת הספלטה, הנפוצה בעיקר במרכז וצפון-מערב אירופה, ולא באזור הים התיכון.⁷ זיהוי זה נתמך גם על ידי התרגומים הארמיים על התורה.⁸

רמב"ם, כפ"פ ל"ע, אלג'אמע ומכה"מ מדברים על מין בר של חיטה, מבלי לזהותו באופן ברור.⁹

הזיהוי עם מין הקטנית, ששורשו בבלי, תמוה כמובן, לאור העיסוק במיני דגן ולא במיני קטנית בקית הכרשינה. עם זאת, נראה כי לפירוש רנאה"י זיקה לבבלי, בעקבות

החוקרים זיהו את הכוסמין שבמשנה עם מיני החיטה. צ'יז'יק, לעף ופליקס זיהו עם חיטה דו-גרגרית.¹¹ פלדמן זיהה עם חיטת הספּלטה.¹² כסלו, לעומתם, מזהה צמח זה באופן כולל יותר עם קבוצת מיני החיטה העטויה, הכוללים גם את חיטת הספּלטה, חיטה חד-גרגרית (*T. monococcum*) ועוד,¹³ אם כי גם לשיטתו שם זה מכווּן בעיקר כלפי חיטה דו-גרגרית, שמבין המינים הללו היא הנפוצה יותר באזורנו.¹⁴

הערות:

1. בשמות - ברשימת הגידולים שנפגעו במכת הברד או שרדו אותה - יחד עם החיטה, השעורה והפשתה. בישעיהו - מלבד החיטה והשעורה, נזכרו בסמוך גם הקצח והכמון. עיין בהרחבה: עמר, מקרא, עמ' 134-136.
2. בבלי (פסחים לה ע"א; מנחות ע"א-ע"ב): כוסמין מין חיטין... כוסמין - גולבא < גולבא=*Triticum dicoccum* (סוקולוף, בבלי, עמ' 268 - אם כי לא ברור על מה הוא מתבסס בזיהוי זה); רנאה"י פ"א (בכת"י - כלאים א): אלעלס (בדפוס מופיע בטעות 'אלעלס'). כך גם במילון מהד' טובי (עמ' 93) <עלס=*Triticum dicoccum* (ווד, תימן, עמ' 396; עיסא, עמ' 184, מס' 2). עלס מופיע במילונים גם כשמו הערבי של *Triticum spelta* (עיסא, עמ' 183, מס' 18; רמב"ם ביאור, מס' 389), אך בגלל מקורו התימני של פירוש רנאה"י פ"א יש להעדיף את הזיהוי המופיע אצל ווד, מה גם שבסקירתו את גידול החיטה בתימן, מונה ווד (שם) את *Triticum dicoccum*, ולא מזכיר את *Triticum spelta*. גם פיאמנטה מזהה את עלס עם חיסת הספלטה ('spelts'), אך הוא מוסיף גם: 'buckwheat' - הגרגרים הנקראים בפיו 'כוסמת', שכלל אינם דגנים (פיאמנטה, תימנית כר' ב, עמ' 337). נראה שהוא חיפש את המונח המתאים באנגלית כדי לתרגם את 'כוסמין' שבמקורות ימי הביניים. לפי התיאור המצוטט שם בהמשך, מדובר במין של חיטה עטויה, שבהחלט יכול להיות *Triticum dicoccum*; תנה"י (עמ' 260, ערך 'כסמ'): מין חיסת כר הידועה אצל הרופאים בשם אלעלס < לעיל רנאה"י פ"א. וראה שם שנוכר כי עלס מזהה גם עם *Triticum spelta*, אלא שגם כאן, לאחר בחינת אזורי התפוצה של מיני החיטה, יש להעדיף את *T. dicoccum*, שגידולו היה נפוץ באזורנו, על פני *T. spelta*, שספק אם גדלה, ואם כן - באופן מוגבל מאוד, עקב התאמתה לאקלים הררי קר; ערוך (ח"ג עמ' 168, ערך 'דרשא'): פארי; (ח"ב עמ' 290 ערך 'גלב'): ציטוט מהבבלי: כוסמא גולבא < farre/farro (איטלקית) = *Triticum dicoccum* (=חיטה דו-גרגרית); ריבמ"ץ (עמ' עו בשם הערוך): פרי < לעיל ערוך.
3. רש"י (פסחים לה ע"א; מנחות ע"ב, על "גולב"י): איספילטא < espelte (צרפתית עתיקה. קטן, לעזים, מס' 615, 2014) = espeulto (צרפתית) = *Triticum spelta* (ון-וויק, עמ' 1359); ריבמ"ץ (עמ' עו): איספילטא < spelta (איט.) = *Triticum spelta* (בדוואן, מס' 3482); רע"ב (כלאים א א): אספילטא < לעיל ריבמ"ץ; תפא"י (כלאים א א, מח ע"א): דינקעל < dinkel (גר.) = *Triticum spelta* (גרים, מילון, כר' 2, עמ' 1178).
4. חידושי הריטב"א (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א: כוסמין. פרש"י שהוא אשפלט"א < לעיל רש"י; רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחווה נתיב ה' ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי': כוסמין... ונקרא בלעז אישקניא < escaña (=ספ.) = *Triticum spelta* (אורזקו, מילון, עמ' 362); ספר מהרי"ל (מאה 14, אשכנז - מנהגים הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש'): וכוסמין פירוש טינקיל; לקט יושר (מאה 15, אשכנז) (ח"א עמוד עד עניין ג): כוסמין... דינקיל; מנהגי מהר"ש מנוישטט (מאה 14, אשכנז - סימן מד ד"ה 'יילפינן'): כוסמת היינו דינק"ל < Dinkel (גר. - נהגה גם Tinkel) = *Triticum spelta*.
5. בבלי (שם): כוסמין מין חיטין... כוסמין - גולבא < גולבא=*Lathyrus sp.* (=טופח. בר בהלול, עמ' 1891 ש' 14; עיסא, עמ' 105, מס' 9,8,7,6; בדוואן, מס' 2043; רמב"ם ביאור, מס' 80: גולבאן הוא אלחלר (חָלָר=טופח תרבותי)). במילונים מופיעים גם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני *Vicia* (=בקיה) שונים, כמינים 'מייני הגולבאן' (כך במקור - עיסא, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 18,17, עמ' 189, מס' 5; בדוואן, מס' 3593). מסתבר כי 'גולבאן' משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים עם הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות. וע"ע 'טופח'. רס"ג: לא מפורש. בפירושו לתורה על הפסוק: "והחטה והכסמת לא נכר" (שמות ט לב), מפרש 'כסמת': כרסנה < להלן רנאה"י; רנאה"י (מנחות - קדשים א עמ' 6): אלכרסנה < كرسنة=*Vicia ervilia* (עיסא, עמ' 188, מס' 18; בדוואן, מס' 3589). הזיהוי תמוה מכיוון שעל פי המילונים מדובר בקטנית ולא במין דגן. וזיהוי זה בא ככל הנראה בעקבות זיהויו של רס"ג בפירושו לתורה (לעיל). ר"י בן ג'נאח (עמ' 226, על 'כסמת', 'כסמים' שבתנ"ך): היא הנקראת בערבי כרסנה ויקראו לה אנשי דמשק כנית

- ואנשי בבל יקראו לה גלבאן. מזהו 'כנית' ניתן אולי להסיק כי מדובר במין דגן - ראה להלן בעיון תרגום אונקלוס ויונתן. אומנם מוזר כי בשום מקום אחר לא נזכרו 'כרסנה' ו'גלבאן' כשמות מיני דגן. בכל אופן, נראה כי ניתן לקשור זיהוי זה עם זיהוי הבבלי, בין אם בעקבות דברי ריב"ג, ובין אם בגלל היות *Vicia* אחד ממיני ה-*חלבן*, שדומה באותיותיו ל'גולבא'.
6. בתרגום השבעים מתורגם 'כוסמת' - $\alpha(v)olura =$ זן של *Triticum dicoccum* (דיוסקורידס II, מס' 113).
7. פלורה אירופה IV, עמ' 203. *T. Dicoccum*, לעומת זאת גדל בדרום מזרח אירופה והמזרח התיכון (שם, עמ' 202).
8. בתרגומים הארמיים על התורה (אונקלוס ויונתן בן עוזיאל, וכן בפשיטא (שמות ט לב)) מתורגם 'כוסמת': כונתא; כונתא < כונתא=spelt (אנגלית)=*Triticum spelta* (=חיתת הספלט). פיין-סמית, סוריית, עמ' 210. הוא מזהה את כונתא גם עם *rye* (*Secale cereale*), אך מכיוון שאין מי מבין הפרשנים שמזהה כך את הכוסמת, יש להעדיף את *Triticum spelta*. במילונים הקדומים מזהה 'כונתא' כ- *الذرة* (בר שינאי, עמ' 49 ש' 13-14; בר בהלול, עמ' 879 ש' 16) *Sorghum vulgare* (=דורה תרבותית). עיסא, עמ' 172, מס' 14; לפי הרמב"ם נראה ש-*ذرة* הוא מין של *Panicum*. זיהוי זה אינו מתאים לענייננו. פליקס טוען כי כונתא היא *Triticum dicoccum* (פליקס, כלאים, עמ' 29), אך הוא לא מציין מקור לכך.
9. רמב"ם (כלאים א א עמ' קסז): ממיני החטים והיא החטה המדברית [וכך בפירושו פאה ח ה; חלה א א]; כפר"פ ל"ע (עמ' תשמג): חנטה בריא, כלומר חטה מדברית < הזיהוי היחיד במילונים: *Celdonium* = *برية* *mayus* (משפחת הפרגיים. עיסא, עמ' 47, מס' 1). זיהוי זה אינו ממין העניין. מסתבר כי הכוונה כאן אינה לצמח המכונה 'חנטה בריא', אלא למין בר של החיטה; אלג'אמע (עמ' 58, ערך 'כוסמין'): מין חיטה... חיתת בר < לעיל רמב"ם: מכה"מ (בהמ"ל, כלאים א): גור גנדם < *گور گندم* (פר.)=חיטה מדברית (סטיינגאס, עמ' 1099, 1101).
10. רד"ק בפירושו (יחזקאל ד ט) מתרגם 'כסמים': שיגלא < *seigle* (צרפתית)= *Secale cereale* (=שיפון' בלשוננו. בדויאן, מס' 3127).
11. צי"ק, אוצר, עמ' 811; לעף, פלורה, IV, עמ' 71; פליקס, כלאים, עמ' 29. גם למסורת פרשנית זו קיים המשך: ספר אבודרהם (מאה 14, ספרד, סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם'): וכוסמין שהיא אשקאנדא בלעז < *escanda* (ספרדית)=*Triticum dicoccum*; רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד) תולדות אדם וחווה נתיב ה ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי': וכוסמין שהיא מין חטה... ונקרא בלעז אישקניא.
12. פלדמן, משנה, עמ' 54-56.
13. כסלו, שיבולת, עמ' 158. זיהוי זה הינו חלק משיטת זיהוי רחבה יותר שמביא כסלו שם, ולפיה 'חיטה' כוללת את כל מיני החיטה החשופה, ו'שעורה' את כל מיני השעורה התרבותית, בניגוד לפליקס, למשל, המזהה את 'שעורה' ואת 'שיבולת שועל' כשני מינים שונים של שעורה תרבותית - ע"ע 'שיבולת שועל'.
14. כסלו, כוסמת, עמ' 252.